

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КЛАСОВИХ
СЕЛЯНСЬКИХ СПІЛОК В УКРАЇНІ У 20-ті рр. ХХ ст.»**

Виконав: студент 4 курсу
IstP1-B17
спеціальності 014.03 Історія та
правознавство
Чорний Сергій Віталійович

Керівник:
Кандидат історичних наук,
Климчук Людмила Вікторівна

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
Висновки до розділу.....	
РОЗДІЛ 2 ПОСТАНОВИ ТА РІШЕННЯ ВКП(б) ТА КП(б)У ПРО УТВОРЕННЯ КЛАСОВИХ СЕЛЯНСЬКИХ СПЛОК В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ	16
Висновки до розділу.	
РОЗДІЛ 3 УЧАСТЬ КОМБІДІВ ТА КОМНЕЗАМІВ УСРР В ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА СЕЛІ В ЧАСИ НЕПУ	27
Висновки до розділу.	
РОЗДІЛ 4 ЗАВЕРШЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КСС ПРИ ПЕРЕХОДІ ДО СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	38
Висновки до розділу.	
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	52

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що на теренах пострадянського простору продовжують лунати заклики до реанімування радянського режиму. Тому висвітлення реальних історичних подій минулого допоможе дати виважену оцінку подіям вітчизняної історії.

Подана до розгляду розвідка викриває антиселянську політику більшовиків по відношенню до селянської більшості при наданні широких законодавчих прав та повноважень представникам сільської меншості. Виразниками більшості були селяни різних соціальних та майнових прошарків. До них можна зарахувати бідноту, «середняків», що володіли невеликою часткою реманенту та заможних селян. Представниками меншості був так званий сільський пролетаріат. Більшовики за допомогою пустопорожніх обіцянок про те, що у панів землю заберуть, а бідним віддадуть залучали їх до своїх політичних маніпуляцій. Вони створювали заполітизовані більшовицьким популізмом класові селянські спілки (далі – КСС): комітети бідноти та комітети незаможних селян. До їхнього складу входили маргінальні елементи, що не бажали нормально працювати на землі, а надіялись на матеріальну допомогу радянського уряду.

КСС сприяли матеріальному розшаруванню та розбурхували протистояння між різними соціальними верствами селянства. Адже тільки зруйнувавши віковічну селянську общинність та взаємну допомогу новий режим міг надіятись на впровадження власної аграрної політики.

Вивчення процесу виникнення та функціонування класових селянських спілок в Україні надасть шанс більш чітко вивчити законодавчі засади укорінення радянського режиму в українському селі у 20-ті рр. ХХ ст., а тому дана тема є доволі актуальною та своєчасною

Мета – дати об'єктивний аналіз створення та роботи КСС в Україні та показати антиселянську природу та негативні наслідки їхньої діяльності при встановленні більшовицького тоталітарного режиму в Україні.

Ця мета реалізується шляхом розв'язання таких дослідницьких завдань:

- провести аналіз історіографічної та джерельної бази дослідження;
- висвітлити постанови та рішення ВКП(б) та КП(б)У про утворення класових селянських спілок;
- розкрити мотиви, що підштовхнули радянське керівництво до створення КСС;
- визначити призначення КСС у системі радянської влади;
- встановити роль і місце КСС в економічних змінах на селі;
- висвітлити функції КСС в реалізації продуктової та земельної диктатури більшовиків.

Об'єктом дослідження є класові селянські спілки в Україні які були штучно створені більшовицьким режимом за для досягнення цілі створення держави нового типу.

Предметом дослідження є законодавчі засади співробітництва КСС для протидії селянам-власникам з ціллю запровадження колгоспно-радгоспної системи.

Хронологічні межі розвідки охоплюють етап від створення КСС в Україні в 1919 р. по 1930 р., який є рубежем тотального більшовицького переходу до суцільної колективізації на селі, і це призвело до ліквідації КСС.

Територіальні межі дослідження охоплюють межі України (далі – УСРР) у 20-х рр. ХХ ст.

Методи дослідження. У процесі виконання роботи було використано низку загальнонаукових методів, у тому числі аналіз, синтез, індукція та дедукція, методи аналогії й порівняння, діалектичний. Під час написання бакалаврської роботи використано також різні спеціально-історичні методи дослідження, серед яких: ретроспективний та історико-генетичний; історико-порівняльний; історико-типологічний; проблемно-хронологічний; структурно-функціональний; метод періодизації.

Наукова новизна. На основі на новітніх історичних джерел проведено аналіз ланцюга таких історичних подій як політичне протистояння у стані більшовиків, що стосувалось цілей створення КСС, а також загальної доцільності їх виникнення. Показано наміри більшовицького режиму за сприяння комнезамів та комбідів остаточно загарбати владу на селі. Показано антиселянську скерованість діяльності КСС України при реалізації соціалістичних аграрних реформ.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що її данні можуть бути використані істориками, політологами, місцевими краєзнавцями у подальших наукових та практичних дослідженнях аграрної історії України, при розробці нормативних курсів з історії України, спецкурсів тощо.

Апробація результатів дослідження. Дане дослідження лягло в основу виступу на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2021 р., а також на попередньому захисті на кафедрі архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, основної частини, що містить чотири розділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (89 позицій). Загальний обсяг роботи 60 сторінок.

ВИСНОВКИ

В процесі опрацювання зазначеної теми нами було використано значну історіографічну базу. Приміром були залучені матеріали Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а зокрема фонди № 2 та № 27. Допомогли в опрацюванні досліджуваної теми матеріали загальноукраїнської та регіональної преси. За час опрацювання даної теми не обійшлося без фактологічного цифрового матеріалу і в цьому нам допомогли статистичні збірники та матеріали всеукраїнського перепису селянських дворів. В історіографічну базу включено наукові розробки іноземних дослідників – загалом 7 позицій.

Подана до захисту тема неможлива без дослідження нормативної, законодавчої бази. Нами були опрацьовані: програма РКП(б), розроблена В. Леніним для VIII партз'їзду, Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях (29 листопада 1918 р.), постанова РНК УСРР «Про утворення волосних та сільських комбідів» (17 січня 1919 р.) та Положення ВУЦВК про сільські комбідви (12 травня 1919 р.) та низка інших законодавчих актів.

Загалом джерельна, історіографічна та законодавча бази допомогла збагнути цілі створення, практику роботи та причини припинення діяльності КСС,

Надзвичайно нестримно українські селяни були залучено у політичні перипетії починаючи ще під час I світової війни, адже бойові дії відбувались, головним чином, на території України. Постійні реквізиції продуктів харчування, худоби та тяглової сили викликали у селян обурення і підштовхували до збройного супротиву. Часто селяни, армійські дезертири та представники міського пролетаріату утворювали банд формування з якими в умова подальших революційних подій просто не було кому боротися.

Подальші події громадянської війни, білого, червоного та зеленого терору призводили до зубожіння селян. Тому популіські гасла більшовиків

знайшли благодатний ґрунт в українському селі. Особливо вони сподобались найбіднішим селянам. Обіцянки більшовиків про наділення селян землею вселяли в злидарів надію на покращення їхнього матеріального становища. Тому вони стали активними помічниками більшовиків.

Українське село в процесі аграрних перетворень часто проводило землевпорядні заходи на власний розсуд, користуючись принципом «в багатих забрати – бідним роздати». Село zostавалося відчуженим від політичного життя в країні і, особливо, від елементарних економічних принципів проведення економічних перетворень і прагнуло захиститися від впливу оточуючих їх подій відроджувало віковічні общинні зв'язки.

Сільське господарство України вирізнялось середніми мірками до тодішньої споживчої норми і мали здебільшого натурально споживчу природу. Переважна більшість селян України не розділяла більшовицьких планів спільного обробітку землі. Вони не поспішали віддавати свій реманент, худобу, птицю для спільного користування і обробітку землі і засновувати колгоспи. На противагу стремлінню українців до індивідуального господарювання представники владних структур вживали силові методи реквізицій зерна на селі, утворила комітети бідноти, які репрезентували її інтереси. Селянство змушене було чинити сильний опір військово-комуністичній, аграрній і продовольчій політиці.

З ціллю припинення політичних та економічних кризових явищ, радянська держава пішла шляхом лібералізації у відносинах із індивідуальним селянським виробником. Але, в той же час владні структури не залишали сподівання на реформування села за своїм сценарієм.

Згодом комітети бідноти, які втратили підтримку і сільської бідноти, а й влади, були помалу ліквідовані. Замість них більшовики створили комітети незаможних селян. Ціллю заснування КНС було проведення зрівняльних заходів між бідняками та середняками на селі маючи на меті згодом провести їхню суцільну колективізацію.

Розрахунок Радянської влади переважно на найбідніші верстви при проведенні аграрних перетворень на селі, себе не справдила. Селяни нижче середнього рівня маєтності не мали наміру працювати на державу у колективних господарствах за принципом сільського пролетаріату. Домінуючим прагненням було одержати землю, стати її законним власником і розпочати працювати на себе.

Часто-густо бідняки з небезкорисливих причин користувалися державною підтримкою. Це позбавляло їх прагнення до продуктивної праці, а, широкі законні права, надані державою, вони розцінювали як, платню від держави за її підтримку. В наслідок неорганізованого землерозподілу заможні господарства на селі практично були знищені.

Щоб не позбавитися впливу над українським селом більшовицька диктатура створила ще один вид КСС – комнезами. основоположною ціллю функціонування яких було по-перше – здобути перевагу та керівні посади у місцевих органах влади – радах. Це було потрібно, для того щоб виробити владну та правову базу наступним аграрним реформам на селі. По-друге – комнезами зобов'язані були розчахнути село, переманити на свій бік середняків і таким чином віддалити заможне селянство від сумісної сільськогосподарської співпраці із середняками у сільських кооперативах чи будь-яких інших спільних формах господарювання. По-третє – після завершення сталінського плану «ліквідації куркульства як класу» незаможники та середняки повинні будуть усвідомити переваги колективізації, об'єднають своє майно і перейдуть до продуктивного сільськогосподарського виробництва.

На ділі комнезами України фактично продовжили дії своїх попередників – комбідів. Депутатів місцевих рад селяни відбирали не за вказівками «зверху», а за практикою господарювання – славний господар буде добре керувати. А це, в свою чергу, призвело до радянсько-комнезамівського двовладдя в українському селі. Специфічною властивістю деяких регіонів було те, що диференціація селянства була непомітною тому

до рад обирались виразники ідей різних селянських прошарків. Це заважало ефективно проводити третю мету комнезамів. Отже, кампанія «ліквідації куркульства, як класу», в якій державі активно допомагали комбіді та комнезами, була, по суті, своєрідною формою репресій, прихованої політичної, економічної та соціальної війни щодо всього селянства.

Селяни України не поривалися усупільнювати свої пожитки і ставати колгоспниками. Радянське керівництво вловило ці настрої і постановило протиборствувати селянській непокорі через посилення хлібозаготівель, запровадження «добровільного» самооподаткування, і, що найсумніше, чітко спланованого штучного голодомору 1932 – 1933 рр.

КСС підтримували насильницьке проведення колективізації на селі. Для більшовиків зникла необхідність в продовженні діяльності КСС, що були надумано створенні задля тотального контролю за соціальним контингентом сільських рад та їх функціонуванням, впровадження насильницьких, нічим не виправданих хлібозаготівель, підтримці проведення колгоспної політики тощо. Тому в березні 1933 р. діяльність КСС було припинено, більшовицький режим досяг своєї мети і в їхніх послугах більше не мав потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Брати незаможники! Передовиця. *Більшовик*. 1920. № 3. 13 жовтня.
2. Вибирайте комуністів! Передовиця. *Вісті*. 1921. № 22. 19 січня.
3. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. 360 с.
4. До волосних комісарів. Передовиця. *Народна воля*. 1919. № 224. 6 листопада.
5. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926-січень 1927 року). *Сільський господар*. Харків. 1927. 116 с.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків : Юридичне видавництво Наркомюсту України, 1929. 335 с.
7. Земельные материалы о разверточных единицах и отобрании земельных излишков у кулацких хозяйств. Центральный Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) Ф. 27. Оп. 4. Спр. 244. Арк. 3–77.
8. Комітети незаможних селян України. 1920–1933 рр. Зб. док. і мат. Київ, 1968. 469 с.
9. Куркулі-хуторяни не хочуть землеоблаштуватись по-новому (допис сількора). *Червоний кордон*. 1928. 28 жовтня.
10. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. Винница : Центральное статистическое управление Украины, 1925. № 3; 4.
11. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 74 с.
12. Недобачають куркуля (допис сількора). Комсомолец Прикордоння. 1929. 20 липня.
13. Передовиця. *Радянський селянин*. 1924. №1. Січень.

- 14.Передовиця. Радянський селянин. 1926. № 2. Січень.
- 15.Переписка по жалобам частных лиц на действия местных земельных органов. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 5–27.
- 16.Політична історія України. Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х рр. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10382.html>
- 17.Слюсарчук В. Про село та його потреби. *Сільський господар*. 1924. № 16. С. 4.
- 18.Справа про розгляд проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «О праве занятия торговым промыслом». Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 36. 32 арк.
- 19.Україна. Статистичний щорічник. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 441 с.
- 20.Юрченко І. Д. Спогади. Рукопис / І.Д.Юрченко. 179 с.
- 21.Яковлев Я. А. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян). Москва : Изд. полит. литературы, 1967. 288 с.
- 22.Людяність у нелюдській час / упорядники В.С. Тилищак, В.М. Яременко. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип. 2018. 288 с.
- 23.«Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упорядник та редактор Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс. 2018. 352 с.

Література

- 24.Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М. Д. Березовчук . Київ: Політвидав України, 1965. 123 с.
- 25.Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень/ М. Д. Березовчук. Київ : Політвидав України, 1976. 149 с.

- 26.Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. Париж : Націоналістичне вид-во в Європі, 1964. 175 с.
- 27.Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №1. С. 89–155. URL: http://histans.com/JournALL/gpu/gpu_2011_1/5.pdf/
- 28.Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930). Вінниця : ЛОГОС, 1997. 536 с.
- 29.Введенський Д. А., Вольцева Г. Г. Комітети незаможних селян на Україні. Київ, 1941;
- 30.Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920. Мюнхен; Чікаго, 1968. 60 с.
- 31.Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1996_1_1
- 32.Голий М. Комітети незаможних селян. Харків, 1920;
- 33.Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях: монография / А. Грациози; Отв. за вып. А. И. Ушаков. Москва : АИРО-XX, 1997. 195 с.
- 34.Десятніков О. В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальному селянському господарстві України в період непу. *Український селянин*. Черкаси. 2000. Вип.8. С. 247–250.
- 35.Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.). Київ : Науковий світ, 2002. 499с.
- 36.Завальнюк К. В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). Літин : Видавець «Літинська друкарня», 2005. 352 с.
- 37.Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 288 с.

38. Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ : АН УРСР. Ін-т історії, 1960. 163 с.
39. Історія держави і права в Україні. Створення позаконституційного механізму державного управління радянською Україною. URL: http://pidruchniki.com/1208062345588/pravo/stvorenniya_pozakonstitutsiynogo_mehanizmu_derzhavnogo_upravlinnya_radyanizovanoyu_ukrayinoyu.
40. Каденюк О. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2005. 203 с.
41. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
42. Карр Э. История Советской России : [в 14 т. : пер. с англ.] / Э. Карр ; [авт. вступ. сл. к рус. изд. А. П. Ненароков]. Москва : Прогресс, Кн. 1, т. 1-2: Большевицкая революция 1917–1923. 1990. 763 с.
43. Корновенко С. В. Податкова політика більшовиків в українському селі 1921-1923 рр. *Український селянин*. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси. 2001. №1. С.41–43.
44. Косіор С. В. Незаможникам про колективізацію. Харків, 1925.
45. Костенко С. В. Теоретичні засади діяльності класових селянських спілок в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. *Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць*. Київ. 2013 № 6–7. С. 58–64.;
46. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій. *Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник*. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. С.230–234.
47. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928). Київ : «Основи», 1996. 397.
48. Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства в добу непу.

- Український селянин. Збірник наукових праць.* Черкаси. 2002. Вип.6. С. 109–112.
49. Лойко О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921–1925 рр.). *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія Історія.* Вінниця, 1999. Вип.1. С.85-88.
50. Лубчинський А. А. Два шляхи – два вибори. Дослідження соціально-економічних змін в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 152 с.
51. Лубчинський А. А. Індивідуально-трудове господарство в силовому полі тоталітарного режиму в Україні в 20-х роках ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць.* Інститут історії України НАНУ. Київ: 2001. Випуск 2. С. 129–135.
52. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920); Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 268 с.
53. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
54. Матвеев А. Ю. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рыбака. С. 365–374.
55. Мельничук О. А. Виникнення комітетів незаможних селян на Поділлі. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1995. С. 328–329.
56. Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі. URL: <https://www.br.com.ua/referats/dysertacii ta autoreferaty/61291-9.html>.

57. Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка). *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р.* Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 226–234.
58. Мельничук О. А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2002. С. 74–76.
59. Морозов А. Г. Сільськогосподарська контракція в добу непу. *Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства*. Черкаси, 2001. №1. С. 32–37.
60. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.Г. Гуменюк [та ін.]. Хмельницький : Обполіграфвидав, 1990. 328 с.
61. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. 436 с.
62. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури. 1920–1930 рр. Київ : Основи, 1999. 257 с.
63. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). Київ : ІСДО, 1995. 230 с.
64. Петренко В. І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920–1922 рр. (на матеріалах Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2002. С.63–67.
65. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією : матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30 роках. Мюнхен, 1956. 144 с.

66. Політична історія України. Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х рр. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10382.html>
67. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліна, В. Новак ; літературне опрацювання А. Криштальський. Луцьк : ВМА «Терен», 2007. 456 с
68. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917). Проблеми історії України XIX-XX ст. Київ : Інститут історії України ГАГ України, 2004. Вип. VII. С. 147–153.
69. Реєнт О. Перша світова війна і Україна. Київ : Основи, 2004. 473 с.
70. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921–1932 рр. Київ : «Рідний край», 1999. 90 с.
71. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський, 2008. 244 с.
72. Рибак І. В. Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура, соціально-економічна характеристика (1923–1928 рр.). Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 78–83.
73. Рибак І. В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у найновітніших Російських документальних публікаціях. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18. 480 с.
74. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991). Кам'янець-Подільський, 2000. 304 с.
75. Рибак І. В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський, 2001. 140 с.
76. Рибак І. В., Яцюк В. А. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х роках XX ст. *Наукові праці*

- Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.*
Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 12. С.361–368.
- 77.Рибак І. В.. Індивідуальне селянське господарство Поділля у статистичному вимірі. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський : 2007. Т.2. С. 134–142.
- 78.Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. Харків : Фолио, 2006. 415 с.
- 79.Свистович С. М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30рр. ХХ ст.). Київ : Варта, 2007. 568с.
- 80.Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр-го нац. ун-ту, 2007. 251 с.
- 81.Сергійчук С. Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920–1923 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2002. С. 68–73.
- 82.Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму. Мюнхен : Логос, 1959. 205 с.
- 83.Стоян П. К., Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 163 с.
- 84.Стоян П. К., і Ганжа І. Х., Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ, 1965. *Український історичний журнал.* 1966. № 7. С. 152–154.
- 85.Трембіцький А. М. Подолянин Іван Розгін про боротьбу з більшовиками на Поділлі. *Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр. : матеріали круглих столів.* Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 200–214.
- 86.Continuity and Change in Russian and Soviet Thought. Cambridge, 1955. P. 219.
- 87.Fainsod M. How Russia is Ruled. Cambridge, 1953. P. 448.

88. Mace James E. *Soviet Studies*. Harvard University. 1983. Vol. 35. P. 487–503.
89. Schapiro L. *The communist Party of the Soviet Union*. New York, 1960.
P. 188.